

Izabella ŁĘCKA

Uniwersytet Warszawski
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
Warszawa, Polska
e-mail: ilecka@uw.edu.pl

BAZAR – CENTRUM TRADYCYJNEGO KRAJOBRAZU KULTUROWEGO KRAJÓW ISLAMU

BAZAAR – THE CENTER OF THE TRADITIONAL CULTURAL LANDSCAPE OF ISLAMIC COUNTRIES

Słowa kluczowe: bazar, Afryka Północna, Bliski Wschód, religia, handel
Key words: bazaar, North Africa, Middle East, religion, trade

Streszczenie

W artykule omówiono zmiany jakie nastąpiły w przestrzeni bazarów w krajach islamskich w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie, od momentu ich zainicjowania przez Proroka Mahometa po dzień dzisiejszy. Targowiska wprawdzie istniały także przed pojawieniem się islamu, ale począwszy od VII w. to islam, religia która wyraźnie określa każdy aspekt życia wyznawców, wpłynął na układ przestrzenny bazarów oraz sposób i zasady ich funkcjonowania. Widoczne w XX w. rozluźnienie związków z religią w społeczeństwach zamieszkujących kraje z dominacją islamu, przyniosło najpierw zmiany w funkcjonowaniu bazarów, a potem także zmiany przestrzenne.

Abstract

The article discusses the changes that have occurred in the space of bazaars in Islamic countries in North Africa and the Middle East, from the moment they were initiated by the Prophet Muhammad to this day. Marketplaces, of course, also existed before the appearance of Islam, but from the 7th century it was Islam, a religion which clearly directs every aspect of the life of believers, influenced the spatial arrangement of bazaars and the way and principles of their functioning. In the 20th century the loosening of ties with religion by societies inhabiting countries with Islamic domination brought first changes in the functioning of bazaars, and later also spatial changes.

WSTĘP

Życie w trudnym środowisku przyrodniczym w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie nie byłoby możliwe, gdyby nie wymiana, a później handel żywnością i niezbędnymi artykułami rzemieślniczymi, a następnie przemysłowymi. Oczywiście, handel jest podstawą każdej gospodarki, ale w przypadku obszarów, gdzie autarkia jest niemożliwa, bez wymiany lub handlu po prostu nie ma życia.

Handel pełnił kluczową rolę na szlakach karawan, początkowo na skrzyżowaniach dróg, a wraz z rozwojem miast także wzdłuż wybranych ulic. Na skutek rozbudowy miast teren handlowy coraz częściej znajdował się w centrum miasta, nawet jeżeli przez wieki nie zmieniał miejsca. Miejscem wymiany handlowej był bazar. Według Encyklopedii Britannica **bazar** to pierwotnie dzielnica handlowa miasta perskiego. Z Persji termin rozprzestrzenił się na Arabię (arabskie słowo suk jest synonimem), Turcję i Afrykę Północną (<https://www.britannica.com/topic/bazaar>). W Polsce najbardziej poprawna jest krótka definicja zamieszczona w Encyklopedii Gazety Wyborczej (s. 219): *bazar (z perskiego), suk (z arabskiego), wydzielona dzielnica handlowa miast Bliskiego Wschodu, a w Europie targowisko*. Według słownika Merriam-Webster (2017 online) suk (arab. *sūq*) to *teren handlowy w Afryce Północnej lub na Bliskim Wschodzie; także: wydzielona przestrzeń na tym terenie*. Przykładem takiej wydzielonej przestrzeni może być rynek bawełny w Jerozolimie (Souq al-Qattanin).

Inny zapis (i wymowa) tego terminu to soq, souk, esouk, sooq, souq lub suq (Almaany English Arabic Dictionary, 2017).

Większa popularność krytych stałych bazarów lub suków pod gołym niebem usprawiedliwiona jest lokalnym klimatem i koniecznością sezonowej ochrony przed deszczem (kraje Maghrebu, Lewantu, Turcja, Iran) czy upałem (wszystkie kraje, ale w szczególności położone na Półwyspie Arabskim).

Jednymi z najstarszych obszarów handlowych są chany, czyli rozległe skupiska sklepików, zajmujące często kilka ulic z towarzyszącą jej zabudową. Najśłynniejsze współcześnie chany to kairski Chan al-Chalili oraz chan w Aleppo, gdzie od stuleci oferowano szeroki asortyment produktów miejscowego rzemiosła oraz towary z całego świata, które niegdyś docierały tam wraz z karawanami, a bardziej współcześnie drogą morską lub lotniczą. Właśnie tzw. towary egzotyczne z Afryki i Azji, od przypraw, barwników, substancji zapachowych i środków upiększających po różnorodne tkaniny oraz złoto i srebro, a także substancje lecznicze (w tym haszysz i opium, kat w Jemenie) zawsze stanowiły o szczególnym uroku tych miejsc. Na straży ich jakości przez wieki stali urzędnicy *muhtasiba* (nadzorcy rynków i moralności publicznej), kontrolujący towary, określający ich oryginalność i wskazujący towary podrabiane, otaczając opieką wszystkich pracujących na targowiskach. Ludzie ci obserwowali także zakres wypełniania obowiązków religijnych czyli modlitwy w piątki lub w czasie postu, doglądali poprawnego zachowania między mężczyznami i kobietami na ulicach, bezpieczeństwa budynków i czystości dróg. W swoich działaniach kierowali się islamskim prawem religijnym *sharia* i często pełnili dodatkowo także inne funkcje społeczno-religijne.

Ich zadania po II wojnie światowej przejęli świeccy pracownicy, policjanci lub strażnicy miejscy, odzierając swoje działania z nimbu boskiej sprawiedliwości.

Od lat toczy się dyskusja czy miasta Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu to miasta islamskie (a zatem posiadające cechy wspólne, przypisane religii) czy też może ich przeszłość sprzed islamu oraz często świecka teraźniejszość ukształtowały je w sposób trwalszy. Podobna dyskusja dotyczy targowisk. Czy zatem znajdujące się w miastach, w centralnym miejscu „tradycyjne islamskie suki”, oznaczają obiekty, które mają cechy charakterystyczne tylko dla miast islamskich i zostały zbudowane lub przybrały ostateczny kształt podczas rządów islamu, kiedy każdy aspekt życia był pod silnym wpływem religii? Obserwację wspólnych cech między islamskimi targowiskami wyraża upowszechnione przez Carla Browna powiedzenie: *Jeśli widziałeś jeden suk, widziałeś je wszystkie* (Brown, 1973: 21).

Mając szczęście przyglądania się sukcom islamskim od 1976¹ r. do dzisiaj, autorka po 45 latach po publikacji Browna nie zgadza się z jego opinią. Stawia hipotezę, że czas zmienia wszystko i widoczne od końca lat 80. XX w. tendencje do naśladowania europejskiego i amerykańskiego stylu życia, prowadzące do istotnej sekularyzacji społeczeństwa islamskiego, poparte we wcześniejszych latach silną polityką prosocjalistyczną w wielu krajach Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu, wywarły istotny wpływ na funkcjonowanie i wygląd targowisk. To jednak mogło spowodować tylko tyle, że wszystkie suki islamskie zmieniają się podobnie. W pewnym sensie rzeczywiście tak jest (sekularyzacja przestrzeni wszędzie jest widoczna), ale czas „przyspieszył” w państwach bogatych (będących eksporterami ropy naftowej), „zwolnił” wszędzie tam, gdzie następowały problemy gospodarcze lub polityczne, a „zatrzymał się” tam, gdzie pojawiła się wojna. W pierwszej sytuacji są suki znajdujące się na obszarze bogatych monarchii naftowych nad Zatoką Perską, których dynamiczny rozwój może dokonywać się dzięki wysokim dochodom państwa ze sprzedaży ropy i gazu. Druga sytuacja charakterystyczna jest dla bazarów w państwach, w których miały miejsce rewolucje np. rewolucja irańska w 1979 i tzw. Arabska Wiosna 2010-2013 (Tunezja, Egipt). Trzecia sytuacja ma miejsce w krajach, gdzie w ostatnich latach pojawiły się wojny, tj. Irak, Afganistan, Libia, Syria, Jemen. Tam właśnie suki są często miejscem ataków terrorystycznych (wiele przykładów bazarów w Bagdadzie) lub regularnych walk dwóch zwaśnionych stron (np. Wielki Bazar w Aleppo). W 2012 r., powstały w XIII w. chan w Aleppo przestał istnieć. Największych zniszczeń dokonali członkowie Frontu Islamskiego, którzy wypełniając materiałami wybuchowymi tunele pod obiektem, zatrzymywali armię rządową, tworząc na terenie Wielkiego Bazaru linię frontu. Z 45 suków znajdujących się na terenie chanu, aż 30 zostało w tej wojnie zniszczonych poważnie lub kompletnie. Handel na całym terenie ustał (Witness the stunning devastation inside Aleppo's destroyed souks, 2016).

¹ W latach 1976-78, 1991, 2008, 2013 bazary w Turcji; 1987,1989, 1995, 2004, 2014 w Egipcie; w 1999, 2003, 2008 w Tunezji; w 2003 w Libii; 2006, 2008 w Syrii; 2006, 2013 w Jordanii; 2007, 2009, 2012, 2015, 2017 w ZEA; w 2009 i 2015 w Omanie; w 2007 w Iranie, w 2014 w Algierii.

FUNKCJE BAZARÓW

Na bazarach w przeszłości koncentrowało się życie gospodarcze miasta, a nawet kraju. Każde miasto miało własny suk, im większe tym większy. Ich działalność była przez pewien czas głównym źródłem dochodu nie tylko dla miast, ale także dla rządów.

Niektóre wczesne islamskie dynastie (Umajjadzi i Abbasydzi) budowały ogromne suki i zakładały potężne cechy zawodowe. Inne suki budowane były stopniowo przez prywatnych inwestorów, a następnie przekazywane przez religijne osoby jako *waqf*² (Awad, 1989). Stopniowo układ własnościowy na sukach komplikował się coraz bardziej.

Na bazarach zawsze kupowano, sprzedawano, targowano się, modernizowano działalność produkcyjną, wprowadzano artykuły o innowacyjnym przeznaczeniu lub po prostu sprzedawano towary coraz lepszej lub gorszej jakości. Przyjmowano i kreowano modę (fot. 1).

Były to miejsca nie tylko handlu, ale także przestrzenie wymiany informacji, spotkań towarzyskich, w tym kontaktów międzyludzkich rozmaitej natury, tych legalnych jak i nielegalnych czy wręcz przestępczych. Bazar to miejsce, gdzie zawsze można było spędzić czas, zagrać w tryktraka, zakochać się lub bywać na ukrytych schadzках (patrz powieści Nagiba Mahfuz, 2010, 2015). Znajdujący się na bazarze hammam (łaźnia publiczna) odgrywał też rolę ze względu na nakaz kąpieli przed piątkową modlitwą w meczecie. Hammam do dzisiaj jest miejscem nieformalnego biznesu, ale też wypoczynku i relaksu.

Bazary to także miejsca kryjące domy publiczne, mimo obowiązujących zakazów religijnych czy prawnych. Pracujące na bazarach kobiety, zwłaszcza młode, nigdy nie są wolne od podejrzeń o niemoralne prowadzenie się. Nie zmieniło się to wiele od czasu bazaru starożytnego świata muzułmańskiego, który został żywo opisany w „Księdze tysiąca i jednej nocy” (1982).

Bazar to w pewnym sensie także ministerstwo informacji, dynamicznie działające do dnia dzisiejszego i na użytek także współczesnych konfliktów. Bazarnicy to przez wieki ludzie najlepiej poinformowani. W czasie wojen to „uliczne biuro wywiadu i sił specjalnych”.

² Waqf (arabski: وقف), jest na mocy prawa islamskiego niezbywalnym dobroczynnym dobrem charytatywnym, które zazwyczaj obejmuje darowiznę budynku, działki lub innych aktywów dla celów religijnych lub charytatywnych bez zamiaru ich odzyskania. Osoba dokonująca takiego poświęcenia jest znana jako *waqif*, dawca (National Awqaf Foundation of South Africa, <http://www.awqafsa.org.za/what-is-waqf/>).

DETERMINANTY ZMIAN FUNKCJONOWANIA BAZARÓW

Bazary, jak i wszystkie obszary handlowe podlegają zmianom w czasie. Nawet powszechny na ich terenie gwar, tłok, zamieszanie nie jest cechą trwałą.

Najbardziej klasycznie determinanty zmian można podzielić na: środowiskowo-lokalizacyjne, technologiczne, gospodarcze, społeczne i polityczne. Każdy z tych czynników w przypadku wszystkich miejsc targowych miał i wciąż ma znaczenie.

Natomiast według kryterium czasu (kryterium historycznego) zmiany na obszarach targowych można podzielić na długotrwałe (zgodne z trendami ekonomicznymi i rozwojem społecznym, np. powodowane zmianami zamożności mieszkańców lub rozwojem handlu internetowego) i nagłe (najczęściej związane z sytuacją polityczną, np. wojną). Każdy z bazarów, suków, chanów podlegał i nadal podlega zarówno zmianom długotrwałym jak i nagłym.

ZMIANY FUNKCJONOWANIA BAZARÓW

Architektoniczno-przestrzenny charakter bazaru był silnie uzależniony od klimatu, kultury i rozwoju gospodarczego miasta. Było to w przeszłości niewątpliwie najbardziej prestiżowe i wpływowe miejsce w życiu miasta, a ci, którzy pracowali na bazarze, uważani byli za czołowych członków społeczności.

W opowieściach europejskich badaczy i podróżników, opisujących także bazyry, przewija się powtarzający motyw o płataninie ulic i uliczek, w których łatwo się zgubić. Jednak Wheatley (1976, s. 363) wyraził dezaprobatę dla tego rodzaju płytkich opinii: *Wątpię, aby plan ulic reprezentacyjnych kwartałów miast Bliskiego Wschodu był tak chaotyczny, jak zachodni pisarze zazwyczaj je przedstawiają. W zaułkach gubią się tylko niezaznajomieni z terenem, podczas gdy dla lokalnej społeczności układ ulic i uliczek jest czytelny.*

Na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej od VII w. islam grał najbardziej znaczącą rolę w tworzeniu poczucia jedności różnych grup ludności składających się na lokalną społeczność. A islam koncentrował się w przestrzeni wokół dwóch głównych punktów: piątkowego meczetu (*jami*) i suku. Ponieważ był silny związek między tymi dwiema instytucjami, zawsze przylegały one do siebie, gdzieś w centrum miasta.

Jak podaje przekaz, w Medynie to prorok Mohammad wybrał lokalizację suku w pobliżu *jami*. Chciał, aby suk był blisko meczetu z dwóch powiązanych ze sobą powodów. Każdy muzułmanin powinien modlić się w większej społeczności niż zaciśnięcie domu czy codzienny lokalny meczet. Według słów Proroka *wspólna modlitwa jest dla każdego ponad dwadzieścia razy większą nagrodą, niż jego modlitwa na rynku lub w jego domu* (Awad, 1989: 41). Stąd wielki ruch w piątki do *jami*. Istnienie w pobliżu suku pozwalało licznie pracującym tam mężczyznom uczestniczyć kilkakrotnie w ciągu dnia w modłach, tylko na chwilę oderwawszy się od pracy. Zarazem wszyscy uczestniczący w modlitwie mogli korzystać z dobrodziejstwa zakupów bądź tylko rozmowy. Tak więc religijny i komercyjny cel aktywności

ludzi nie wykluczały się. Wręcz przeciwnie, zarówno suki (*profanum*), jak i meczet (*sacrum*) wspierały się wzajemnie. W okolicy piątkowego meczetu w Medynie powstawały targi sprzedawców owoców, piekarzy, farbiarzy, krawców, handlarzy skórami, sprzedawców naczyń z miedzi i kowali. I nieprzypadkowa była kolejność wystawianych towarów (Awad, 1989). Stragany rozłożone były po dwóch stronach ulicy. Najbliżej meczetu ulokowała się aktywność najbardziej „pozytywna”: sprzedaż książek, świec, pachnidła i tekstylia. Następnie rozciągała się sfera neutralna w postaci sklepów z wyrobami skórzanymi, obuwiem, dywanami. Najdalej od meczetu, tuż w pobliżu bramy miasta, rozciągała się działalność „negatywna”: wyrabiano na miejscu i sprzedawano siodła, miotły, naczynia, wyroby kowalskie. Wszystko co było przez islam zabronione, ale jednak handlowano tym, znajdowało się już poza bramą miasta, ale wciąż w ciągu kramów (Al-Hathloul³, 1981: 68-69). Podobny układ nadal jest aktualny na tradycyjnych sukach, jedynie postawienie kramów poza historyczną bramą, nie powoduje wyjścia z ofertą handlową poza miasto. Teren ten we współczesnych miastach otaczają nowsze dzielnice.

Na tradycyjnych bazarach wielkość każdego sklepu zależy od rodzaju towaru, który jest tam oferowany. Sklepy złotnicze i jubilerskie są bardzo małe, czasami 1 na 1,5 metra. Także inne sklepy rzadko mają więcej niż trzy metry szerokości. Taka wielkość wystarczy dla rzemieślnika, który pracuje i ma większość produktów do sprzedaży w zasięgu ręki. Podłoga, podniesiona o ok. 0,5 – 1 m nad ziemią, może być wysunięta na ulicę jak ławka. Służy to częściowo w celu ochrony sklepu przed ewentualnymi powodziami oraz aby prezentować towar bliżej oczu pieszego. Sklep jest zamknięty w nocy przez dwie lub trzy poziome okiennice. Górna, po rozłożeniu, może tworzyć markizę, a dolne służą jako lada lub siedzisko (fot. 2) (Awad, 1989).

Sklepy w głównej alei mają najbardziej reprezentacyjny charakter. Przejścia między dwiema alejami specjalizującymi się w odmiennych towarach są pokryte kopułą, wyższą niż otaczające, będąc punktem orientacyjnym. Na sukach jest też woda w małych basenach, aby chłodzić suche powietrze latem, zarazem stanowiąc zabezpieczenie na wypadek pożaru. Inne ujęcia wody służą jako darmowa woda pitna dla ludzi. Na suku niezbędna jest też *kajsarija* czyli podłużna zadaszona sala, z drzwiami na jednym lub obu krótkich bokach, bezpiecznie zamkniętymi w nocy. Wykorzystana jest do przechowywania cennych przedmiotów, w szczególności tekstyliów.

Dziś w muzułmańskich miastach związek między piątkowym meczetem i dzielnicą handlową nie jest już tak silny jak to było w przeszłości, co zauważył już J.A. Awad (1989). Przede wszystkim, piątkowy meczet nie jest sercem miasta, ze

³ Saleh Al-Hathloul, absolwent Harvardu i MIT, przewodniczący Wydziału Architektury na King Saud University w Rijadzie w latach 1981-1984; przewodniczący zarządu Al-UMRAN (Saudi Society for Architects and Planners) w latach 1989-1993. Wiceminister planowania przestrzennego w Ministerstwie Spraw Zagranicznych Arabii Saudyjskiej w latach 1984-2004 (<https://medinanet.org/2010/05/dr-saleh-al-hathloul/>).

względu na przesunięcie zainteresowania mieszkańców bliżej wartości świeckich. Ponadto miasta w świecie islamskim zaczęły się zmieniać ze względu na wprowadzenie europejskich zaawansowanych technologii i rewolucji przemysłowej. Powszechne wykorzystanie samochodów do transportu towarów zniszczyło pierwotny układ uliczek bazarowych przeznaczonych do ruchu pieszego i zwierząt (osłów, mułów). Zjawisko szybkiej urbanizacji zmieniło charakter miast. W większości przypadków ta transformacja oznaczała zastąpienie przez „nowoczesne” kwartały historycznej tkanki miejskiej lub wyraźne oddzielenie „nowoczesnych dzielnic” od „tradycyjnych”, z czasem coraz biedniejszych. Rozległe parkingi i przelotowe ulice dzielą świat bogactwa od świata nędzy. Dzisiaj wiele miast składa się jakby z kilku miasteczek znajdujących się na różnym etapie rozwoju. Nowoczesność wyciąga nowe centrum miasta daleko od starego lub też otacza starą zabudowę, izolując ją. Tradycyjny styl życia i tradycyjna działalność zawodowa, z bazarami, które ofertą i ceną nie nadążają za globalnymi sieciami i handlem internetowym staje się coraz większym problemem islamskich miast. Młodzi bazarnicy starają się połączyć stare (często dziedziczone tradycje rodzinne) z nowym, otwierając strony internetowe kramów działających na tradycyjnych bazarach. Jednak większość sklepów detalicznych przenosi się powoli z tradycyjnych suków na nowe tereny, gdzie wybudowano budynki użyteczności publicznej, banki, nowoczesne domy i szkoły. Zamożne rodziny z wyższych klas były pierwszymi, które opuściły stare miasto, a sklepy podążały za swoimi klientami. W efekcie historyczne rdzenie miast stały się, z nielicznymi wyjątkami, obszarami recepcji dla biednych migrantów ze wsi. Stare budynki szybko podzielono na małe pomieszczenia, aby wchłonąć rosnącą liczbę przybyszów. W rezultacie, nie tylko zamożne rodziny, ale też zwykli obywatele opuścili stare miasto z powodu deprivacji i ruralizacji tradycyjnej przestrzeni życiowej. Dla tradycyjnych bazarów oznacza to degradację infrastruktury, odpływ zamożnych klientów i brak bezpieczeństwa. Sytuację do niedawna ratowała masowa turystyka i pojawienie się żelaznego punktu programu wycieczek, którymi była wizyta na tradycyjnym bazarze. Jednak bazar przestawał być tradycyjny, a stawał się turystyczny, a do tego niepokoje społeczne, które rozpoczęła Arabska Wiosna (zaczęła się na targowisku w Tunezji), zniechęciły turystów do podróży. Bazary pustoszeją, wiele rodzin już straciło pracę, przestają istnieć całe cechy rzemieślnicze. Napływowi mieszkańcy z terenów wiejskich popadają w jeszcze większą biedę niż przed przybyciem do miasta. Ta zmiana życiowa w żadnym aspekcie nie spełniła ich nadziei, ale ponieważ są bardziej religijni, od mieszkańców miast, swój ratunek upatrują w Bogu, kierując swe kroki do piątkowego meczetu. Historia zatoczyła koło, jednak ponieważ nigdy nie wraca się do punktu wyjścia, to obok *jami* nie rozwija się suk.

W Afryce Północnej i w krajach Lewantu tradycyjny islamski suk umiera, czasem dosłownie jak to się stało w 2012 r. w Aleppo. Także w Iranie bazary silnie podupadają za sprawą polityki. Polityka modernizacyjna szachów dynastii Pahlavi przekształciła wszystkie sfery życia Irańczyków i doprowadziła do szybkiego rozwoju miast. Powstanie nowoczesnych fabryk zlikwidowało wiele warsztatów

rzemieślniczych. Fragmenty starych bazarów zostały zniszczone, by dać miejsce nowym szerokim ulicom. Kupców zachęcano do otwierania handlu detalicznego wzdłuż tych ulic, a nie na bazarach. Elita polityczna w ostatnich latach dynastii Pahlawi wręcz nazywała bazyry symbolami zacofania. Postrzegano je jako przeszkodę na drodze do nowoczesności, więc tworzące się nowoczesne społeczeństwo próbowało zastąpić niektóre bazyry nowymi centrami handlowymi (Moosavi, 2005). To dlatego liczni i religijni kupcy z wielkich bazarów, w tym z Wielkiego Bazaru w Teheranie, aktywnie włączyli się w rewolucję islamską 1979 r. Jednak późniejszy zastój gospodarczy, sankcje Zachodu i rosnąca bieda Irańczyków jeszcze silniej wpłynęły na upadek bazarów (fot. 3).

Można byłoby upatrywać nadziei na ochronę historycznych bazarów w bogatych krajach islamskich, jednak im społeczeństwo bogatsze tym szybciej budowało nową tkankę miejską, początkowo całkowicie zlaicyzowaną, burząc stare kwartały miasta, odchodząc od tradycyjnej działalności i pozwalając tradycyjnym sukom popaść w ruinę. Miało to miejsce we wszystkich bogatych monarchiach nad Zatoką Perską. Jest to o tyle niezwykle, że społeczeństwa te, co najmniej w życiu rodzinnym, a w wielu przypadkach także w innych aspektach, kierują się prawem mużłmańskim *sharią*. Odejście jednak od struktury miasta islamskiego okazało się dla tych społeczeństw bardzo łatwe. Dokonało się to w sumie bez szkody gospodarczej, bowiem główne źródło dochodów kraju i pensji obywateli pochodzi ze sprzedaży ropy naftowej.

WYBRANE PRZYKŁADY

Chan al-Chalili w Kairze

Z mnogości bazarów w Kairze dla cudzoziemców najważniejszy zawsze był Chan al-Chalili, którego zasadnicza część powstała w końcu okresu mameluckiego (1511 r.) (Raymond, 2005: 238-239). Zlokalizowano go w pobliżu Uniwersytetu i Meczetu Al-Azhar oraz meczetu piątkowego Al-Husajna (fot. 4).

W połowie XVII w. Gabriel Brémond opisywał Chan al-Chalili następująco: *Can el Kalil (...) ma kształt wspaniałego pałacu, jest bardzo przestronny, zbudowany z pięknego ciosanego kamienia, wysoki na trzy piętra. Na parterze znajdują się wspaniałe magazyny, które otaczają z czterech stron piękny plac pośrodku. Wokół zaś tego miejsca wspierają się na filarach sklepienia, tam gromadzą się kupcy i prowadzi się interesy. Na owym środkowym placu sprzedaje się towary na licytacji, dokonuje wymiany i składa mnóstwo towarów. Wolno to czynić samym tylko znacznym kupcom, można zatem ujrzeć drogocenne kamienie, przyprawy i inne cenne rzeczy. W dni handlowe spieszą tam wielcy panowie i Sandżakowie⁴ i targują dla siebie najpiękniejsze rzeczy, wedle powszechnego zwyczaju.*

⁴ mieszkaniec Sandżaku Nowopazarskiego, który wchodził w skład Imperium Osmańskiego. Dzisiaj pogranicze Serbii i Czarnogóry z mniejszością bośniacką.

A

B

Fot. 1. Moda na bazarze: A. Najmodniejsze lampy Aladyna, od Stambułu po Maskat i Rabat; Elegantki robią zakupy na suku w Maskacie.

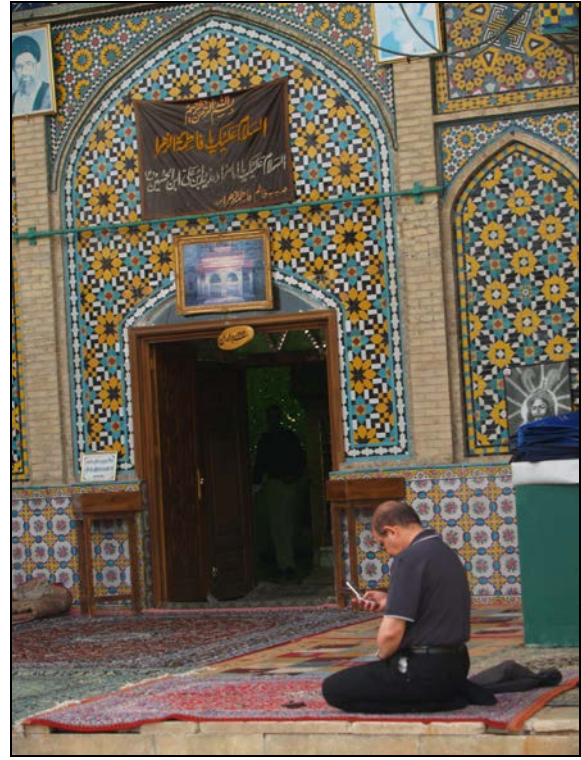
Photo 1. Fashion at the bazaar: A. The most fashionable Aladdin lamps, from Istanbul to Muscat and Rabat; Elegant women are shopping at the Muscat souk.

Fot. 2. Siedzisko z rozłożonej okiennicy.
Photo 2. Folding seat from window shutter.

A

B

Fot. 3. Wielki Bazar w Teheranie: A. Mężczyźni przy pracy; B. Kupiec podczas modlitwy południowej w pobliskim meczecie....z myślą o pracy.

Photo 3. Grand Bazaar in Tehran: A. Men at work; B. Noon prayer in a nearby mosque ... thinkin about work.

Fot. 4. Najstarszy budynek na bazarze Chan al-Chalili (opisany przez Brémonda), a tuż obok meczet piątkowy Al-Husajna.
Photo 4. The oldest building in Khan el Khalili (described by Brémond) with a Friday Mosque Al-Husayn in vicinity.

A

B

Fot. 5. Pusty bazar Chan al-Chalili w 2014 r.: A. Uliczka z zamkniętymi sklepami:
B. Otwarty, ale bez klientów, wystawny sklep ze złotem.

*Photo 5. Empty Khan el Khalili in 2014: A. A street with closed stores:
B. Open, but without customers, a sumptuous shop with gold.*

Górną część zajmują mieszkania najznacześniejszych kupców zagranicznych, co wraz ze swoimi karawanami przywożą wiele cennych towarów: z Indii, Persji i innych krain. Na pobliskich ulicach sprzedaje się wytworne perfumy i przeróżne dywany; pracują tam żydowscy złotnicy i jubilerzy (Brémond, 1974: 47 za Raymond, 2005: 240).

Istniejące do dzisiaj kwadratowe małe sklepiki nie zmieniły się przez wieki. Chan al-Chalili w najlepszych czasach rozciągał się na znacznej przestrzeni miasta. Na skutek jednak Arabskiej Wiosny stale podupada i zmniejsza swój zasięg. W 2014 r. w zasadzie ograniczał się do placu przy meczecie piątkowym Al -Husejna. Ruch turystyczny prawie całkowicie ustał ze względu na niepokoje społeczne i akty terrorystyczne w mieście. Bazar odwiedzają tylko lokalni mieszkańcy, a ci pamiątek nie potrzebują (fot. 5). Bezpieczeństwo na terenie Chan al-Chalili drastycznie spadło i dla biznesu i dla odwiedzających.

Bazar ma dziś także wyraźnego konkurenta w postaci kilku wielkich luksusowych centrów handlowych, z których jeden nosi nawet nazwę Khan El-Khalili i pragnie nawiązywać do historii i atmosfery historycznego bazaru (Heshmat, 2011). Znajduje się on w galerii handlowej City Stars w Madīnat Nasr, dzielnicy wyższej klasy średniej, zamieszkującej przedmieście na północ od Kairu. City Stars o powierzchni ponad 750 tys. m² składa się z nie tylko z dzielnicy handlowej ze sklepami sprzedającymi towary z całego świata, ale także z biur i mieszkań, basenów, klubów, boisk do tenisa, sądu, hoteli. Pięknie zaprojektowane przestrzenie zapewniają relaks i całkowity luksus.

A

B

C

D

Fot. 6. Nowe przestrzenie na Souq Mutrah: A. Historyczna, z bramą główną z widokiem na port; B. Handlowa; C. Relaksacyjno-towarzyska; D. Całość przepelniona zapachem kadzideł omańskich.

Photo 6. New spaces on Souq Mutrah: A. Historical with the main gate with a view of the port; B. Commercial; C. Relaxation and socializing; D. The whole is filled with the smell of Omani frankincense.

Souq Mutrah w Maskacie

Jeden z tradycyjnych suków, mający prawie 200 lat (o pow. 51 tys. m²) znajduje się w stolicy Omanu, dawniej małej wiosce leżącej ok. 3 km na północ od historycznego starego miasta. Słowo *mutrah* oznacza miejsce odpoczynku dla podróżnika i tradycyjnie było terenem spotkań karawan wielbłądów schodzących się po długiej podróży przez góry i doliny do Zatoki Omańskiej.

W przeszłości obszar ten był świadkiem lokalnych konfliktów i obecności obcych mocarstw (Portugalczyków, Brytyjczyków) hamujących dynamikę zmian, ale od 1970 r., po przejściu władzy przez sułtana Kabusa stolica kraju doświadczyła gwałtownego rozwoju, w tym rozwoju infrastruktury drogowej. To sprawiło, że stare, tradycyjne suki, nawet tak dobrze położone jak Souq Mutrah, oddalały się od nowoczesnych arterii i popadały w zapomnienie. W latach 90. XX w., na skutek narastającej migracji zarobkowej z zagranicy, głównie z Azji Południowej, zagrożenie na obszarze suku, jak też i w całej historycznej części stolicy wyraźnie wzrosło. Ponadto suk ograniczała niebezpieczna infrastruktura: odsłonięte kable elektryczne, powszechnie występujące łatwopalne materiały dachowe, a w razie pożaru brak hydrantów. Dlatego też lokalne władze zdecydowały się w latach 2004-2005 na daleko idącą rewitalizację całego starego miasta, w tym suku. Przekształcony obszar bazaru składa się z trzech głównych wejść i trzech przestrzeni: 1) historycznej z widokiem na port i tradycyjne łodzie *dhow*; 2) handlowej, w centrum suku, pod podwyższoną kopułą; 3) relaksacyjno-towarzyskiej, przy południowo-zachodniej bramie (Al-Maimani, 2014; Gutberleta, 2016). Jednak sposób, w jaki te miejskie przestrzenie i place przemodelowały tradycyjną przestrzeń handlową nie spotyka się z powszechnym zadowoleniem. Wiele osób uważa, że stała się ona nieprzystającą do miejscowej kultury i zwyczajów. Być może, onieśmielający jest rozmach i indywidualizm formy, w stosunku do prostej, gęstej zabudowy suku w przeszłości. Stąd wynikać może niska frekwencja w strefie relaksacyjno-towarzyskiej zaobserwowana przez autorkę podczas badań w latach 2009 i w 2015 (fot. 6). Jednak percepcja miejsca przez zachodnich turystów jest zupełnie inna i pełna aprobaty (Gutberleta, 2016).

KONKLUZJA

Wizualnie, krajobraz kulturowy krajów islamu w strefie wielkich bazarów przestał być tradycyjnym krajobrazem kulturowym, gdy nastąpiło odejście lokalnej społeczności do nowoczesnych centrów handlowych i zakupów przez Internet. Zastąpił go krajobraz turystyczny z akcentami islamskimi. Dotyczy to najogólniej zarówno popadających w ruinę starych bazarów, jak i nowych rewitalizacji czegoś, co w gruncie rzeczy nigdy nie istniało (jak inwestycje w tzw. dziedzictwo kulturowe w bogatych krajach naftowych). Tradycyjnych bazarów islamskich już nie ma.

LITERATURA

- Al-Hathloul S., 1981: Tradition, continuity and change in the physical environment: The Arab-Muslim City, Ph.D. thesis, M.I.T.
- Al-Maimani A.A., 2014: Socio-spatial study of traditional souqs in the Arabian Peninsula, The decline of traditional souqs: The case of Souq Mutrah, Muscat, Oman, M.A. thesis. Qatar University, College of Engineering.
- Awad J.A., 1989: Islamic souqs (bazaars) in the urban context: The souq of Nablus, M.A. thesis, Kansas State University.
- Brown L.C., 1973: From Madina to Metropolis, The Darwin Press Inc., Princeton.
- Encyklopedia Gazety Wyborczej, 2003, t. 2, Suplement Gazety Wyborczej, Kraków.
- Gutberlet M., 2016: Socio-cultural impacts of large-scale cruise tourism in Souq Mutrah, Sultanate of Oman, *Fennia*, 149(1): 46-63.
- Heshmat D., 2011: Representing contemporary urban space: Cairo malls in two Egyptian novels, *Arabica*, 58: 545-560 .
- Księga tysiąca i jednej nocy. Wybór, 1982, PIW, Warszawa.
- Mahfuz N., 2010: Hamida z zaułka Midakk, *Smak Słowa*, Sopot.
- Mahfuz N., 2015: Chan al-Chalili, *Smak Słowa*, Sopot.
- Moosavi M., 2005: Bazaar and its role in development of Iranian traditional cities [in:] Proceedings of the First International Congress on Islamic Archaeology. April 8-10 (ed.): H. Eren, Organisation of the Islamic Conference, Istanbul.
- Raymond A., 2005: *Kair*, PIW, Warszawa.
- Wheatley P., 1976: Levels of space awareness in the traditional Islamic City, *Ekistics*, 253.

ŹRÓDŁA ELEKTRONICZNE

- Almaany English Arabic Dictionary, 2017: Translation and Meaning of سوق in Almaany English Arabic Dictionary, <https://www.almaany.com/en/dict/ar-en/%D8%B3%D9%88%D9%82/> [dostęp 27.12.2017].
- Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/bazaar> [dostęp 28.12.2017].
- Merriam-Webster Dictionary, 2017, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/souk> [dostęp 4.01.2018].
- National Awqaf Foundation of South Africa, <http://www.awqafsa.org.za/what-is-waqf/> [dostęp 5.01.2018].
- Witness the stunning devastation inside Aleppo's destroyed souks, 2016, *The Washington Post*, https://www.washingtonpost.com/news/in-sight/wp/2016/03/29/witness-the-stunning-devastation-inside-aleppos-destroyed-souks/?utm_term=.f3e5ae29b033 [dostęp 3.01.2018].

Fot./Photo 1, 2, 4, 5, 6: I. Łęcka); Fot./Photo 3: A. Dudek.